

Jessica Benjamin

DE RELATIONELE WENDING

Essays over erkenning en intersubjectiviteit

Redactie en vertaling:
Jaap Wijkstra en Harry Kunneman

De relationele wending

Essays over erkenning en intersubjectiviteit

Jessica Benjamin

ISBN 978 90 8560 491 4

NUR 777

Thema JMA

BISAC PSY026000

© 2026 Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

Inleiding door Harry Kunneman & Jaap Wijkstra	7
Toelichting vertalers	25
1 Erkenning van falen om de intersubjectieve relatie (de gedeelde Derde) te herstellen. Een relationeel psychoanalytisch perspectief	27
2 Onze afspraak in Thebe. Erkenning, de falende getuige en de angst om leed te berokkenen	43
3 Van enactment naar spel: meta-communicatie, erkenning en de Derde als paradox	77
4 Erkenning, onrecht en politiek trauma: reflectie na een pandemisch jaar	109
5 De verworpenen en de volwaardigen: van de falende getuige naar 'Jij bent de ogen van de wereld'	125
6 Grootmoederlijke subjectiviteit. Een gesprek met Jessica Benjamin	159
7 (H)erkenning, intersubjectiviteit en de Derde	175
Literatuur van en over Jessica Benjamin	206
Vindplaatsen en copyrights	207

Jaap Wijkstra werkte vele jaren als psychiater-psychotherapeut. Hij was opleider psychiatrie in het UMC Utrecht. Eerder verschenen van hem onder meer *De therapeut & Anna. Een inzichtgevende psychotherapie* (2017), *Het verloren paradijs en onze vrijheid. Individuatie in de geschiedenis van de filosofie* (2022) en *Wij en zij. De ander als het kwaad* (2025).

Harry Kunneman was van 1990 tot 2015 als hoogleraar Sociale en Politieke theorie verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek. Hij is oprichter van het tijdschrift *Waardenwerk* en trekker van het gelijknamige gezelschap. Naast vele artikelen publiceerde hij ondermeer de volgende boeken: *Van theemutscultuur naar walkman-ego* (1996), *Voorbij het dikke-ik* (1e druk 2005, 8e druk 2022) en *Amor complexitatis* (2017).

Inleiding

Ten geleide

Harry Kunneman

De artikelen van Jessica Benjamin en het interview die wij in dit boek bij elkaar gebracht hebben, zijn niet bepaald makkelijk om te lezen. Maar als je de moeite doet om een beetje vertrouwd te raken met haar eigenzinnige begrippen en haar vaak complexe betooglijnen aandachtig probeert te volgen, dan word je rijkelijk beloond. Benjamin staat vooral bekend om haar belangrijke bijdrage aan de relationele wending in de psychoanalyse (waarover later meer). Maar haar werk is ook in moreel en politiek opzicht van groot belang. Bovendien – en misschien wel het allerbelangrijkste – heeft haar werk ook een existentiële betekenis. Het verwerken en praktisch toepassen van haar denken helpt om onze eigen complexiteit en die van anderen beter te begrijpen en om minder boos en teleurgesteld te zijn over ons eigen relationele gedoe en dat van andere mensen, zoals Jaap Wijkstra en ik uit eigen ervaring kunnen bevestigen.

Het vervolg van deze inleiding bestaat uit twee delen. Als steun bij het lezen van haar artikelen, schets ik om te beginnen een aantal hoofdlijnen van haar denken en licht ik kort haar belangrijkste begrippen toe. Mede op basis van zijn eigen langjarige ervaring als psychiater, voegt Jaap Wijkstra daar vervolgens een persoonlijke reflectie aan toe rond een kernidee van Benjamin, namelijk de onvermijdelijkheid om als therapeut te falen en het grote belang van het openlijk erkennen van dat falen, zowel naar zichzelf als naar de ander toe. Zijn reflectie werpt niet alleen licht op de professionele betekenis van het kunnen erkennen van relationeel falen, maar ook op de existentiële betekenis daarvan. De concepten die Benjamin ontwikkeld heeft, hebben mij in ieder geval geholpen om mijn eigen aandeel in spanningen en conflicten met anderen beter onder ogen te kunnen zien en dat aandeel vaker te erkennen. Dat heeft in mijn leven de nodige ‘druk van de ketel gehaald’, zowel innerlijk als relationeel.

Misschien is hier wel de kern te vinden van het enthousiasme dat wij allebei ervaren rond haar denken en de bron van onze motivatie om een aantal van haar belangrijkste artikelen te verzamelen en te vertalen. Het denken van Benjamin

is zowel professioneel en persoonlijk van groot belang, als in moreel en politiek opzicht. In een tijd waarin er steeds grotere druk op allerlei maatschappelijke, militaire en ecologische 'ketels' staat en conflictbereidheid, of misschien wel conflictgretigheid, sterk toegenomen is, vormt haar werk een aanwijzing dat er tegelijkertijd een andere, hoopgevende ontwikkeling gaande is.

In de relationele wending die zowel in haar werk als op andere plekken gestalte krijgt, worden de contouren zichtbaar van een nieuw, relationeel mensbeeld waarin de neiging en het vermogen van mensen om anderen omlaag te duwen, conflicten aan te gaan en emotioneel en fysiek geweld te gebruiken, noch onontkomelijk worden geacht, noch weg geredeneerd worden. In plaats daarvan zoekt en vindt zij *in* die conflicten en in dat geweld aanknopingspunten om moeilijke waarheden over onszelf onder ogen te zien en mede van daaruit tijdelijke vormen van verbinding te bereiken, waarin wij onderlinge verschillen niet alleen uit kunnen houden, maar ook van elkaars eigenheid kunnen genieten.

Dat zijn grote woorden, tijd om die waar te maken. Om te beginnen via een schets van de hoofdlijnen van haar denken. Dat is zoals gezegd complex, dus de schets die nu volgt is onvermijdelijk een reductie daarvan – en vormt bovendien een specifieke interpretatie. Maar bij het lezen en overdenken van de teksten van Benjamin, komt die complexiteit zonder twijfel weer naar voren. Bovendien nodigt dat lezen uit tot eigen interpretaties en toepassingen. Daarmee wordt haar denken tot leven gebracht en voortgezet in het licht van eigen inzichten en ervaringen van de lezers van dit boek – en dat is precies wat wij hopen.

Achtergronden van haar denken

Om het denken van Benjamin te begrijpen is het behulpzaam om iets te weten over haar intellectuele achtergronden en overtuigingen. Ik beperk me tot drie lijnen.

De *eerste* lijn is verbonden met haar studie in Frankfurt, waar ze van 1967-1969 sociologie en filosofie heeft gestudeerd bij Theodor W. Adorno en een master heeft behaald in de sociale theorie. Op basis daarvan heeft ze vervolgens in 1978 een proefschrift afgerond aan de Universiteit van New York. In Frankfurt heeft ze ook kennis gemaakt met de ideeën van Jürgen Habermas over intersubjectiviteit, een begrip dat in de verdere ontwikkeling van haar denken een centrale rol heeft gespeeld. De *tweede* lijn betreft haar fascinatie voor de psychoanalyse, in het bijzonder voor de conceptuele beperkingen daarvan. Na de afronding van haar proefschrift heeft ze in New York een postdoctorale opleiding tot psychoanalytica gevolgd. Vervolgens heeft ze een eigen therapeutische

praktijk opgericht en is ze daarnaast docent geworden aan het ‘postdoctorale programma in psychoanalyse en psychotherapie’ van de Universiteit van New York. De verbinding tussen de kritische maatschappijtheorie van de Frankfurter Schule en het psychoanalytische gedachtengoed is de basis voor haar levenslange project om de psychoanalyse op een nieuwe, relationele en intersubjectieve leest te schoeien.

De *derde* lijn in haar denken is bepalend voor de bijzondere manier waarop ze dit project vorm heeft gegeven. Het gaat hier om het kritische feminisme dat haar hele werk doortrekt. In de kritische theorie neemt de rol van machtsverhoudingen tussen mensen een centrale plaats in, samen met de vraag hoe een rechtvaardige samenleving te bereiken. Maar de ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen komen in de kritische theorie alleen zijdelings aan bod. In de traditionele psychoanalyse worden die machtsverhoudingen bestendigd en gelegitimeerd. In haar ogen gaat die mank aan een scheef beeld van vrouwen en van moederschap, gekenmerkt door een ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en een ‘polarisering van de geslachten’. Vrouwen krijgen daarbinnen een gemankeerde subjectpositie toegekend en moederschap wordt in termen van een symbiotische relatie tussen moeders en jonge kinderen gedacht.

In het vervolg schets ik in twee stappen de ‘relationele wending’ die het banier vormt waaronder Benjamin een fundamentele herziening van het psychoanalytische denken gestalte heeft gegeven, in intensieve discussie met andere denkers. Die vernieuwing heeft ook ingrijpende consequenties voor de praktijk van psychotherapeuten, zoals nog aan de orde komt. Ik begin mijn schets met haar onderscheid tussen drie vormen van ervaren en handelen in de omgang tussen mensen, die zij aanduidt als ‘oneness’, ‘twoness’ en ‘thirdness’. Deze driedeling biedt ook een goede kapstok voor het introduceren van een aantal van Benjamins kernbegrippen die zij in discussie met andere psychoanalytische denkers op haar eigen manier heeft uitgewerkt, zoals complementariteit, afsplitsing, ‘enactment’, destructie, falen, overgave, en natuurlijk het begrip intersubjectiviteit. In aansluiting daarop ga ik tot slot wat dieper in op haar morele en politieke veranderperspectief.

Drie vormen van ervaren en handelen

Als opstapje naar het onderscheid dat Benjamin maakt tussen drie fundamentele vormen van ervaren en handelen in de relaties tussen mensen, ga ik kort in op het cruciale verschil tussen intrapsychische constructies van wat anderen zijn,

doen of zeggen aan de ene kant en de realiteit van de ander aan de andere kant.¹ Die realiteit valt natuurlijk niet 'objectief' vast te stellen, maar Benjamin gaat er wel vanuit dat die realiteit altijd *meer* inhoudt dan wat anderen daar intrapsychisch van maken. Die gedachte hangt nauw samen met haar uitgangspunt dat de verschillen die tussen mensen bestaan, regelmatig als lastig en moeilijk te verdragen ervaren worden. Voor de hand liggende voorbeelden daarvan op maatschappelijk niveau, zijn wantrouwen jegens vreemdelingen en immigranten en de eis dat die zich zo snel mogelijk 'aanpassen', maar ook het discrimineren en uitsluiten van andersdenkenden en minderheden en het ontwikkelen van wij-zij tegenstellingen en vijandbeelden.² Volgens Benjamin gaat het hier om uitvergrotingen van een probleem dat zich al op het microniveau van alledaagse relaties tussen mensen krachtig manifesteert. In haar ogen moet dat ook in de eerste plaats op dat niveau geadresseerd worden.

Dat probleem betreft kortweg het uitoefenen van macht en controle over het denken, voelen en handelen van andere mensen en de inperking van de relationele ruimte tussen hen die met die controle verbonden is.³ De drie vormen van ervaren en handelen die zij onderscheidt in de relaties tussen mensen vormen zowel een uitwerking van dat probleem als een aanduiding van de weg die zij ziet om daar zo goed mogelijk mee om te gaan. Om haar begrippen 'oneness', 'twoness' and 'thirdness' enigszins te concretiseren, vertaal ik die respectievelijk als eenheid en verbinding, complementariteit en intersubjectieve ruimte.

Oneness

De eerste vorm die Benjamin uitwerkt, de 'oneness', of ervaring van eenheid, voert meteen naar haar kritiek op de klassieke psychoanalyse. Freud en zijn navolgers gingen ervan uit dat baby's nog geen verschil ervaren tussen zichzelf en hun omgeving, maar in een 'zee van eenheid' verkeren met hun moeder. Volgens Benjamin moeten ervaringen van eenheid en verbinding niet verward worden met fusie of versmelting. In haar ogen kunnen ervaringen van eenheid en

1 Deze paragraaf is mede gebaseerd op een artikel dat ik onlangs heb afgerond, 'Naar een relationele herijking van het humanisme', verschenen in *Waardenwerk* nr. 105, zomer 2026. Ik heb een aantal aanvullingen en verbeteringen aan de tekst van deze paragraaf toegevoegd, mede op basis van gesprekken met Jaap Wijkstra en Richard Brons.

2 Vgl. hiervoor ook het boek van Jaap Wijkstra *Wij en zij. De ander als het kwaad*. Uitg. Gompel en Svacina, Den Bosch/Antwerpen 2025.

3 Mensen kunnen zich daarin schikken, en doen dat vaak ook, mede omdat die machtsverhoudingen als normaal en passend ervaren worden en door anderen als zodanig worden gepresenteerd. Zij weten dan niet wat ze missen.

verbinding ook relationeel zijn. Sterker nog: diepe ervaringen van eenheid en verbinding zijn juist mogelijk wanneer verschillen niet worden uitgewist maar de betrokkenen *in* de verbinding elkaars zelfstandigheid erkennen. Dat geldt al voor relaties tussen baby's en hun moeder of verzorger. Voortbouwend op vernieuwend onderzoek uit de jaren zeventig naar die relatie, stelt Benjamin dat moeders en baby's samen een gedeelde emotionele 'dans' creëren van gezichts-uitdrukkingen, gebaren en geluiden, waaraan ze allebei op hun eigen manier als zelfstandig persoon deelhebben en elkaar als zodanig erkennen. Die intersubjectieve dans wordt gekenmerkt door ervaringen van verbinding en eenheid, maar niet door versmelting.⁴

In deze kritiek komt de feministische inzet van het denken van Benjamin duidelijk naar voren. Zoals ik al heb aangestipt, is de traditionele psychoanalyse in haar ogen gebonden aan het patriarchale denken. Daarin worden vrouwen in het algemeen en moeders in het bijzonder opgevoerd als dragers van eenheid en emotionele versmelting, terwijl mannen juist de differentiatie, het initiatief en de ratio vertegenwoordigen. Door te benadrukken dat eenheid en erkenning van verschil elkaar niet uitsluiten, maar heel goed samen kunnen gaan, doorbreekt Benjamin deze patriarchale stereotypen.

Dit inzicht is volgens Benjamin niet alleen van groot persoonlijk belang, maar heeft ook een bredere maatschappelijke betekenis. Wanneer kinderen *beide* ouders als zelfstandig subject kunnen ervaren, kunnen zij een persoon worden die tegelijkertijd zelfstandig kan zijn, in de zin van zich niet onderwerpend, én in verbinding kan zijn, in de zin van de ander niet overheersen of controleren, en op grond daarvan in staat zijn om intersubjectieve relaties met anderen aan te gaan.

Op wereldschaal gezien, zijn we daar nog ver van verwijderd. Heel veel vrouwen (maar ook veel mannen) hebben nog steeds te maken met het tegendeel van gelijkwaardige verbindingen, in de vorm van geweld, vernedering en onderdrukking door mannen en de internalisering van dat gebrek aan gelijkwaardigheid door hun dochters en zonen. Dit geweld en dat gebrek aan gelijkwaardigheid brengen mij bij de tweede vorm van ervaren en handelen die Benjamin onderscheidt in relaties tussen mensen: de 'twoness'.

4 Benjamin spreekt hier ook over de 'rhythmic Third', waarmee zij een vroege, lichaamsgebonden vorm bedoelt van de intersubjectiviteit, de 'thirdness' die later mede via taal tot stand wordt gebracht.

Twoness

Met het begrip 'twoness' duidt Benjamin in algemene zin op ervaringen en handelingen die gekenmerkt worden door 'complementariteit'. In complementaire relaties zit de een boven en de ander beneden, de een bepaalt, de ander wordt bepaald, de een heeft de controle, de ander is afhankelijk. Benjamin vat de kern van complementaire relaties ook samen met de formule 'doer and done to'. Deze complementariteit is terug te vinden in de verhouding tussen daders en slachtoffers, of tussen leiders en blinde volgers, of tussen dwingende ouders en afhankelijke kinderen, of tussen autoritaire leraren en gedweë leerlingen. Complementaire relaties kunnen heel stabiel zijn, omdat ze in veel gevallen cultureel en institutioneel bekrachtigd worden, maar ook omdat ze een eigen aantrekkingskracht hebben. Het is duidelijk wie de baas is, en dat geeft houvast voor alle betrokkenen.

Kenmerkend voor complementaire relaties is ook dat zij rolwisseling toelaten met behoud van het basispatroon. Slachtoffers kunnen daders worden, kinderen kunnen zich als dwingelanden gedragen ten opzichte van hun ouders, en onderdrukten kunnen onderdrukkers worden. Maar het houvast dat complementaire relaties bieden, heeft ook een prijs: zij staan haaks op gelijkwaardige verbindingen. Zoals later nog aan de orde komt, blokkeren ze de toegang tot de bronnen van levensvreugde die alleen gaan stromen bij afwezigheid van controle, dat wil zeggen in de ruimte van de Derde, zoals Benjamin zegt.⁵

Complementaire relaties kunnen ook de vorm aannemen van openlijke ruzies, conflicten en vijandschappen. Het patroon van 'doer and done to' ligt dan aan de oppervlakte, in tegenstelling tot complementaire relaties die door de betrokkenen als normaal en passend ervaren worden. Ik stip kort enkele van de belangrijkste begrippen aan die Benjamin gebruikt om de intrapsychische en relationele dynamiek te verhelderen waarin mensen in ruzies, conflicten en vijandschappen verstrikt raken, namelijk 'destructie', 'enactments' en 'splitting'.

Het eerste begrip dat zij gebruikt om die dynamiek te verhelderen is de psychologische *destructie* van de ander. Zij ontleent dat begrip aan de psychoanalyticus

5 Vgl. voor een uitwerking van deze bronnen van levensvreugde mijn eerder genoemde artikel 'Naar een relationele herijking van het humanisme'.

Donald Winnicott, die een belangrijke inspiratiebron vormt voor haar denken.⁶ Een tijdje geleden zag ik de televisieserie 'De Volkstuin', op basis van het boek van Hendrik Groen. De vrouwelijke hoofdpersoon uit die serie raakt daarin verzeild in een conflict met de autoritaire voorzitter van het tuinbestuur. Wanneer zij dat conflict met een vriendin op de tuin bespreekt, zegt die op een gegeven moment tegen haar: 'Ik kan zijn kop er wel aftrekken.' Dat vat het gevoel waar het bij destructie van de ander om gaat heel precies samen. De ander mag niet zijn wie hij is en mag eigenlijk niet bestaan. Hij is zó slecht, gemeen en verdorven dat hij vernietigd mag worden.

Benjamin benadrukt dat deze gewelddadige vorm van vernietiging van de ander een extreme gedaante vormt van een veel normaler patroon, dat in het alledaagse leven regelmatig naar voren komt. Het gaat daarbij niet om het letterlijk vernietigen van de ander, maar om het intrapsychisch en relationeel aantasten en vernietigen van het *anders-zijn* van de ander. In een beginnende ruzie worden over en weer lelijke labels op de ander geplakt. De betrokkenen gooien als het ware netten over elkaar heen waarin zij de ander proberen te vangen in hun eigen constructies: 'Jij begrijpt niks van me'; 'Jij verdraait mijn woorden'; 'Jij kunt niet luisteren'; 'Jij wordt altijd zo emotioneel'; 'Jij kunt geen ongelijk bekenen' enzovoort, enzoverder. Het kernpunt is hier dat de realiteit van de ander verdwijnt achter de intrapsychische constructies die de betrokkenen in ruzies en conflicten als netten over elkaar heen gooien. We zouden ook kunnen zeggen dat de ander wordt 'over-geverfd'. De reële ander verdwijnt achter de verflaag van verwijten en diskwalificaties waarmee de betrokkenen de ander bedekken.

Het is belangrijk om te zien dat dit een vorm van co-creatie is. Dat begrip wordt meestal positief opgevat, maar is ook bij uitstek van toepassing op ruzies en conflicten. Mensen raken daarbij verweekeld in co-creatie van ellende. Beide partijen voelen zich miskend, maar vinden daar geen gehoor voor bij de ander en zijn, als de ruzie verder escaleert, ook niet meer in staat om hun eigen aandeel in de samen gecreëerde ellende onder ogen te zien. Benjamin gebruikt hier het beeld van de 'wip-wap'. De een zet zich af en verheft zich met beschuldigingen, verwijten en diskwalificaties boven de ander. In reactie daarop zet de 'tegenpar-

6 Winnicott bouwt in zijn uitwerking van het begrip 'destructie' weer voort op het werk van Melanie Klein. Vgl. bv. D. Winnicott, (1988), *Human nature*, London, Free Association Books, p. 86. Samen met de psychiater Fairbairn worden Klein en Winnicott beschouwd als de grondleggers van de object-relatie benadering in de psychoanalyse. In het vroegere werk van Benjamin speelt die een belangrijke rol, om geleidelijk vervangen te worden door de 'Relational Turn', als aanduiding van de kern van haar eigen perspectief.

tij' zich nog harder af en brengt zichzelf omhoog en de ander letterlijk en figuurlijk omlaag. Vervolgens verheft de een zich weer boven de ander, enzovoort. In het slechtste geval leidt dat tot een soort relationele variant op het perpetuum mobile, in de vorm van onoplosbare conflicten en diepe vijandschappen, die mensen uiteindelijk meenemen in hun graf.

Deze conflictuele dynamiek wordt extra versterkt door de rol die zogenaamde 'enactments' in ruzies en openlijke conflicten kunnen vervullen. Dat is een tweede belangrijk begrip waarmee Benjamin de dynamiek daarvan probeert te verduidelijken. Een goed voorbeeld van 'enactment' is het naar anderen uitleven van pijn en boosheid die verbonden zijn met eerder ervaren frustraties en onrecht, in het bijzonder ervaringen van verwaarlozing, afwijzing en onderwerping. Deze emoties uit de eigen geschiedenis worden dan over de ander uitgestort, terwijl tegelijkertijd de biografische herkomst van die emoties buiten beeld blijft of verdrongen wordt, en zodoende niet samen onderzocht kunnen worden. Zulke 'enactments' of opvoeringen kunnen krachtig bijdragen aan het escaleren en stabiliseren van een ruzie of conflict, doordat de 'opvoering' van de een, een gelijksoortige 'opvoering' bij de ander oproept. Voor beide betrokkenen wordt het ervaren onrecht in de ruzie dan aanzienlijk versterkt door het ongemerkt meetrillen van eerdere pijn en boosheid in de netten die over de ander heen worden gegooid.⁷

Benjamin voegt daar nog een derde belangrijk begrip aan toe, namelijk '*splitting*'. Het gaat hier om het afsplitsen van eigen emoties zoals angst, vijandschap of 'verboden verlangens' en het deponeren daarvan bij de ander. Die ander wordt dan verdacht of beschuldigd van iets dat de betrokkene zelf voelt maar voor zichzelf niet waar kan hebben, of niet waar wil hebben, en daarom die emoties niet alleen bij de ander over de schutting gooit, maar die ander er ook van beschuldigt dat dat diens eigen rotzooi is.

Thirdness

Daarmee kom ik bij de derde relationele vorm van ervaren en handelen dat Benjamin onderscheidt. Zij gebruikt daar verschillende begrippen voor. Vaak

7 Terzijde merk ik op dat hier sprake is van een heel andere vorm van resonantie dan in het werk van Hartmut Rosa, waarin resonantie voornamelijk in een positieve betekenis wordt gebruikt. Vgl. Hartmut Rosa (2019), *Rezonzanz: Eine Soziologie der Welbeziehung*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.